

תשפ"ד

גיליון מסות מיוחד בנושא
משברים בישראל ובעולם, 2020-2023

כתב עת למדעי הרוח והחברה
כרך ו' | תשפ"ד מארס 2024
הפקולטה למדעי הרוח והחברה | הקריה האקדמית אונו

קשת

כתב עת למדעי הרוח והחברה

גיליון מסות בנושא משברים בישראל ובעולם, 2020-2023

עורך הגיליון:

דוד סורוצקין

עורכי כתב העת:

רויטל שויביץ-סלע, מיכל ענבר ודוד סורוצקין

חברי המערכת:

עמנואל גרופר, הקריה האקדמית אונו
טובה הרטמן, הקריה האקדמית אונו
מארק צבי ברטלר, אוניברסיטת דיוק
אבי שגיא, אוניברסיטת בר אילן
חן שכטר, מכון מופ"ת

עריכת לשון:

נופר קידר

כתובת המערכת:

הקריה האקדמית אונו, רח' השדרה האקדמית 1, צומת סביון, קרית אונו

טל': 03-5156354

דואר אלקטרוני: ejournal@ono.ac.il

מדיניות המערכת:

כתב העת קשת הוא כתב עת שנתי שנועד לתת במה למחקר והגות על החברה הישראלית
כחברה משלבת ורב-תרבותית, בהתאם לחזון של הקריה האקדמית אונו.
מערכת כתב העת שואפת לשמש אכסניה למאמרים פרי עטם של אנשי הסגל ולחוקרים מחוצה לו
בתחומי החינוך, מדעי הרוח, מדעי החברה, משפטים, מנהל עסקים ומקצועות הבריאות.

ISSN 2706-7475

תוכן עניינים

עמ' 7		דבר העורך דוד סורוצקין
		מסות
עמ' 12	לשאלת הגבולות: משברי 2023 והחזרה לנקודת המוצא של הציונות	דוד סורוצקין
עמ' 30	משבר הישראליות 1.11.22-7.10.23 ואפילוג בימי מלחמה	חביבה פדיה
עמ' 58	משבר הר הבית, המשפט ותורת המשחקים	אורי וייס
עמ' 74	מקורות המשבר הפוליטי בישראל: מבט היסטורי-מדעי	אבנר בן-זקן
עמ' 88	נקנה ביושר: משבר מדעי הרוח במערב בן זמננו	בנימין בראון
עמ' 100	המשבר של הכול	עפרי אילני
עמ' 111	לייצג את הבלתי ניתן לייצוג	יהודה שנהב-שהרבני
עמ' 120	סוריאליזם פוליטי והחור הטראומטי לאחר רצח רבין: דן קדר - על פני תהום	חביבה פדיה
עמ' 138		על המחברים

ממול: דן קדר, ללא כותרת (לא תרצח) 23.01.1997.
שמן על בד, 100X200 ס"מ.
מתוך המיצב **על פני תהום**, 1995-1997,
באדיבות עיריית חולון

המשבר של הכול

עפרי אילני

.1

הסופר ברגוט, אחד מגיבוריו של מרסל פרוסט ביצירתו **בעקבות הזמן האבוד**, מת מהתקררות. אין הכוונה להצטננות אלא להתקררות ממש: טמפרטורת גופו פחתה בהדרגה, עד שהחום אזל ממנו לגמרי. ברגוט ביקש לשמור את החום באמצעות שמיכות ואריגים עבים, אך ללא הועיל: החום פעפע החוצה אל החלל. "כך הלך לו והתקרר בהדרגה", כותב פרוסט, "כוכב לכת קטן שהציג דימוי מטרים של ימיו האחרונים של הגדול כאשר, קמעה קמעה, יאזל החום מכדור הארץ, ולאחריו, החיים."¹

למה התכוון פרוסט באותה הערה קוסמית יוצאת דופן? מה גרם לו להיות משוכנע שכדור הארץ עתיד להתקרר עד כדי כך שבני האדם ייכחדו מכוכב הלכת, ובעקבותיהם היצורים החיים בכלל? מי שמעיין בתחזיותיהם של פילוסופים והוגים פוליטיים בסוף המאה ה-19 וראשית המאה ה-20, יגלה שתחזית זו אינה בבחינת שיגיון ייחודי לפרוסט. שוב ושוב מופיע שם תשקיף קודר: חזון ההתקררות העולמית. תפיסה זו הילכה אימים על הוגים לכל רוחב הקשת הפוליטית והרעיונית – רדיקלים ושמרנים, שמאליים וימניים. "ללא רחמים קרב היום שבו חום השמש הנחלש לא יוכל עוד להפשיר את הקרח היורד מן הקטבים. בני האדם ילכו ויצטופפו עוד ועוד סביב קו המשווה, ולבסוף גם שם לא ימצא להם די חום כדי לחיות", חזה פרידריך אנגלס, בחיבורו "דיאלקטיקה בטבע" מ-1883.² מי שחיבר יחד עם קרל מרקס את "המניפסט הקומוניסטי" האופטימי והנחרץ, נכנע אחרי שלושה עשורים לתמונה מלנכולית של העתיד הרחוק. בחשבון אחרון דבר לא יוכל לבלום את ההתקררות. "בדרך זו יעלמו בזה אחר זה עקבותיהם האחרונים של החיים האורגניים", כתב אנגלס. "הארץ, כדור מת וקפוא כמו הירח, תנוע באפלה עמוקה סביב השמש, שתמות אף היא. היא תחוג במסלול מצטמצם והולך, עד שיפלו זו לתוך זו."

גם מקס נורדאו, ההוגה הפוזיטיביסטי השמרן, חזה בספרו **פרדוקסים** כי העולם עתיד להתקרר, ובעקבות כך האנושות צפויה להתכנס באזור קו המשווה. "הצטננותה של האדמה מתקדמת ומוסיפה, אזור הקרח של הקטבים הולך ויורד, לופת אחת-אחת את מעלות הרוחב וחונק חבלי אדמה חדשים. האנשים מתמידים לנדוד אל אזור החום", כתב נורדאו.³ לשיטתו, החדשות הטובות הן שעידן הכפור והשקיעה יהיה דווקא זמן עליז – מסקנה שהסיק משום מה על בסיס דיווחים על חייהם של תושבי הקוטב הצפוני, שהם לטענתו מאושרים למדי. "אם נקיש מן האסקימואים על צאצאינו בתקופת הקרח מובטחני, כי הללו יהיו חברותה שכולה שמחה וששון", הבטיח נורדאו. "כשימות אחרון האדם מקור, ודאי שצחוק רחב ירחף על שפתותיו." בימינו, הנבואה

1 מרסל פרוסט, **הכלואה. בעקבות הזמן האבוד**, תרגום הלית ישורון (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2022), 180.
 2 פרידריך אנגלס, "דיאלקטיקה בטבע", בתוך **מארכס אנגלס: כתבים נבחרים**, תרגום יצחק מן (1883; מרחביה: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1943), 231-290.
 3 מקס נורדאו (1929) **כתבים נבחרים**, תרגום ירוחם לחובר (תל אביב: מצפה, 1929)

הוותיקה על התקררות העולם מובאת לעיתים על ידי מכחישיו של תהליך ההתחממות העולמית, כדי להדגים את הפכפכותן לכאורה של הנבואות הקודרות בדבר קץ האנושות. הם מבקשים להוכיח כי עולם כמנהגו נוהג, ואילו רואי השחורות מאיימים פעם אחת בהתקררות ואחר כך בהתחממות. בכל מקרה, זו אינה כוונתי במאמר זה. שום תחזית שהתבדתה לא תפריך את התהליך הממשי של שינוי האקלים המתרחש למול עינינו בקצב מואץ. לעומת זאת, ברצוני לטעון שנבואת ההתקררות העולמית מעולם לא הרפתה מהמחשבה המודרנית, גם אם היא נוטה לקבל צורות בוטות פחות. זוהי אינה נחמה של רואי שחורות אקסצנטריים; אובדן החום או המוות התרמודינמי הוא תפיסה מושרשת המתמידה מאז המהפכה התעשייתית, ונוטה להתעורר לחיים בצורות מגוונות.

התרחבות השימוש במנוע השרפה במאה ה-19 חוללה כידוע טרנספורמציה רדיקלית בחברה האירופית. התיעוש שינה את צורות הייצור, את מבנה הכלכלה ואת אורח החיים. במקביל, המנוע הפך גם למטפורה המרכזית לתיאור החברה. בשונה מן התפיסה הרציונליסטית של הוגי המאה ה-18, הבינו הוגי העידן התעשייתי שציווי התבונה אינם מספיקים כדי להפעיל את העולם, המנוע על ידי כוחות בלתי נראים שמצויים בסכנת התפרצות קטסטרופלית או התכלות. עיקרון שימור האנרגיה שניסח הלמהולץ בהתייחס למערכות פיזיקליות, התרחב כעת גם אל תחומים אחרים. את כוחות הייצור לא ניתן לברוא יש מאין, אלא לרתום אותם ולהמירם לצורות שונות של עבודה. אך לא פחות חשוב: התברר שאנרגיה מתפזרת והולכת תדיר לאיבוד. כל מערכת צפויה לאבד לבסוף את האנרגיה המפעילה אותה.

העשורים האחרונים של המאה ה-19 הצמיחו תאוריות מגוונות של דקדנס וניוון, שהדהדו בעולם הרעיונות האירופי. לתפיסות אלו היו וריאציות סוציולוגיות, ביולוגיות וגאופוליטיות; אך בבסיסן של המעמיקות שבהן עמד הרעיון הפיזיקלי של גידול האנטרופיה, והחזון המדכדך בדבר מותו התרמי של היקום. סאדי קרנו הצרפתי היה מי שניסח את החוק השני של התרמודינמיקה בגרסתו המוקדמת. בניסוחיו המאוחרים יותר קבע החוק כי האנרגיה הזמינה בעולם מתבזבזת, הופכת בהתמדה לחום המתפזר ברחבי היקום ונעשה בלתי שמיש. בכל מערכת, דינה של האנרגיה המכנית הזמינה הוא להתכלות. מכאן שהתוצאה הסופית והבלתי נמנעת היא גדילה עקבית של האנטרופיה, אי-הסדר, עד להשתוות רמת האנרגיה של היקום בדרגת האפס המוחלט. בהתאם לכלל זה, גם החברה האנושית נידונה להתרופפות, ניוון וחידלון. בניגוד לנביאי הקדמה, הוגי האנטרופיה תיארו את עייפות החומר בתוך התהליך היסודי של הקיום הקוסמי והאנושי.

במשך המאה ה-20 סר חינו של חזון המוות התרמי הכולל. הוא נדחק ממרכז היום ההגותי, יחד עם תפישות הדקדנס של מפנה המאה. בשדה המדע הייתה אחראית לכך הבנה מורכבת יותר של תהליכי החיים והתפתחותם. אף שהעיקרון האנטרופי תקף בקנה מידה קוסמי, התברר שהחיים מצליחים לחרוג ממנו ברמה מקומית. האבולוציה הביולוגית תוארה כתהליך צובר אינפורמציה, שיוצר סדר מקומי בתחומי הביוספרה. ברמה הסוציולוגית, הדגימו זועות המאה ה-20 כי מקור החרדה הרלוונטי לחיים האנושיים אינו דווקא תהליכי הכליה והבליה הסטיכיים. הרבה לפני שהתהליכים הפיזיקליים ביקום יגיעו לכדי כליה בשל אובדן חום, אנו עתידים להתכלות מחמת כוחות ההרס הייעודיים והתכליתיים של המדע והטכנולוגיה האנושיים. במובן זה, אחרי אושוויץ והירושמה צריך להיות אופטימי כדי לדבוק בחזון המלנכולי של שקיעה איטית. גם הבעירה המתרחשת כעת בארצנו מעלה לתודעה חזונות אפוקליפטיים חמים, ולא קרים.

מבחינה זו טיפוסית העובדה שבמוקד הדאגות של דעת הקהל הנאורה בתקופתנו ניצבת עכשיו ההתחממות, ולא ההתקררות. כאשר העולם בווער, ועונות קיץ לווהטות גורמות להפשרה מואצת של הקרחונים, קשה להיבהל מתחזיות בדבר הפיכתו של כוכב הלכת ל"דממה קפואה ושממה", כפי שניבא חלוץ המדע הבדיוני ה' ג' ולס באחת מיצירותיו – שתיארה אף היא את היצור החי האחרון "גורר את משושינו בנוף מת" עד לחידלון.⁴

ועם זאת, גם ההתחממות אינה המומנט האחרון בתולדותיו של כדור הארץ; ואחרי כל בעירה דועכת הלהבה ונותר רמץ אפור וקר. ואכן, גם בעידן שבו נתון הדמיון האפוקליפטי תחת מרותו של חזיון ההתחממות, לא נפקד מקומם של חזונות הדעיכה והקפיאה. בשנים האחרונות אפשר להיווכח כי התחזית בדבר גידול האנטרופיה זוכה לעדנה מחודשת, גם אם בניסוח מעודכן. אם תרצו, אפשר לומר כי רעיון השקיעה זוכה לרנסנס. ושוב, כמו לפני 150 שנה, יש לחזון האימים הזה וריאציות ימניות ושמאליות. נראה כי הבסיס לחזיון הקודר זה הוא תחושת משבר חובק כול, משבר אבסולוטי – המשבר של הכול.

2.

במשך שנים דימיתי את מצבי לזה של סירת נייר מרופטת, השוקעת בתוך אמבטיה דולפת, שבעצמה נמצאת בבטנה של ספינה טובעת. האקדמיה, העיתונות ועולם התרבות – שדות הפעילות שבהם אני מתקיים – מתחרים זה בזה מי ישקע במהירות רבה יותר. כמעט כל מי שכרך את גורלו בעולם התרבות והרוח חווה את העת הנוכחית כזמן של שקיעה. הלך רוח כזה משתקף מאין-ספור מאמרים, חיבורים ומסות המתפרסמים בשנים האחרונות, ומתארים את מה שמכונה "משבר מדעי הרוח". כאשר אקדמאים, מבקרים וסופרים מתפנים לבחון את מצבו של השדה שבו הם פועלים, הם מבטאים לעיתים קרובות הלך רוח עגמומי, ותחושה שהם חיים בזמן שאחרי השיא. חוקר הספרות גרהרד ריכטר כינה את התחושה הזאת Afterness – המצב של היות אחרי, "אחריות".

את תחושת המשבר הזו ניתן לתאר כבעיה קונקרטית של המחלקות למדעי הרוח בזמן הנוכחי, הנובעת מקיצוצי תקציב או משינוי בהעדפות הסטודנטים. אבל מי שמרחיב את המבט אל שדות סמוכים, יגלה שהבעיה נרחבת ומפושטת הרבה יותר. לא רק המחלקות לספרות ופילוסופיה באוניברסיטאות סובלות ממצוקה, אלא גם הוצאות הספרים, התיאטרות, בתי הקולנוע והעיתונים. אם כן, המשבר אינו מוגבל למדעי הרוח, אלא לעולם התרבות בכלל; אבל בעצם הוא מתפרס הרבה מעבר להם. עוד לפני המשבר הביטחוני שהתפרץ לאחרונה, אנו חווים שורה של משברים המתרחשים במשולב, והבולטים ביניהם הם משבר במערכת החינוך, משבר הדמוקרטיה הליברלית, משבר המילה הכתובה ומשבר השמאל. מעבר לאלה מרחף משבר סביבתי בעל השלכות גורליות על עתיד האנושות; ולאחרונה הצטרפו אליו גם משבר כלכלי עמוק ומשבר פוליטי-צבאי מחריף במזרח התיכון.

כפי שהיטיבה להראות לורן ברלאן בספרה **אופטימיזם אכזרי**, עמדה קיומית אופטימית ונאמנות להבטחות העידן המודרני – למשל לאפשרותם של יציבות תעסוקתית או שינוי פוליטי – מהווה בימינו מנגנון אכזרי שמחבל

⁴ Herbert G. Wells, *The Time Machine* (1895, Guelf: Broadview Press, 2001)

דווקא ביכולתנו לשפר את החיים.⁵ ככלל, אנו נאלצים להסכין ל"הידרדרות תנאים" עקבית בתחומים מגוונים של המציאות. ואכן, עד לאחרונה אפשר היה לומר שהמצב המשברי הוא בעיה הספציפית לתחומים מסוימים שעבר זמנם, ודברי הנהי של אנשי הספר מבטאים בסך הכול מצוקה סקטוראלית; אפשר היה להצביע על ההצלחה המסחררת של חברות הטכנולוגיה והתעשיות הנלוות אליהן, ולטעון כי עולם ההייטק והפיננסים מצוי דווקא בפריחה חסרת תקדים, ומצביע לעבר עתיד מזהיר – גם אם שונה למדי מחזונו של מיני אינטלקטואלים שמאליים. אך נראה שזה כבר אינו המצב. הקריסה של כמה מענקיות הטכנולוגיה וחברות ההזנק המבטיחות היא יותר מאשר אירוע בורסאי. אם מגמה זו תימשך, יהיה זה ביטוי לפשיטת הרגל של הבטחות המהפכה הדיגיטלית ושל האופטימיזם הטכנולוגי נוסח עמק הסיליקון. מתברר שגם עגלת הטכנולוגיה תקועה, ולא רק זו של הפילוסופיה.

3.

לפיכך אפשר להסיק שכל אחד מהמשברים שהוזכרו עד כה אינו אלא מופע מקומי של משבר יסודי ורחב יותר. נחוצה הסתכלות כוללת כדי להבין היכן נעוצים שורשי המשבר. ועם זאת ברור שהסתכלות כזאת היא אתגר מסובך למדי. יש הטוענים שהמאפיין המהותי של משברי תקופתנו הוא המורכבות שלהם. ההיסטוריון אדם טוז משתמש במושג פוליקריזיס – משבר משולב, רב-מערכתי, הגדול מסכום חלקיו, שיוצר תחושת הלם ואיבוד של שיווי משקל.⁶ לשיטתו, מה שמאפיין את המשברים של 15 השנה האחרונות הוא שאי אפשר למצוא להם גורם אחד – אלא שגם תכונה זו מצריכה הסבר.

מה שוודאי הוא שככל שמרחיבים את העדשה, כך גובר החשש שהאבחנה תהיה שטחית וטריוויאלית. כבר ב-1983 הבחין ההוגה הגרמני הנס מגנוס אנצנסברגר כי "המטאפזיקה האפוקליפטית מבטיחה פטור מחשיבה אנליטית, מאחר שהיא נוטה לזרוק את הכול לסיר אחד: מהסכסוך במזרח התיכון ועד שבייתת הדואר, מאופנת הפאנק ועד אסון הכור הגרעיני – נתפס הכול ביחד ולחוד כסימנים לטוטליות מדומיינת."⁷ הדברים נכתבו אומנם לפני 40 שנה, אבל גם היום מוצף צרכן התקשורת בהפחדות בלתי מובחנות, ובעיקר בצורות שונות של פאניקה מוסרית – למשל האזהרות הנפוצות מפני פייק ניוז או לחלופין מהשפעתו המזיקה של הפוסט-מודרניזם. ניתוחים שטחיים אלה הם בעצמם סימפטום לדלות הדיון החברתי והתרבותי בתקופה הנוכחית. כפי שציין הפילוסוף השווייצרי פליקס היידנרייך, אפילו חזיונות הקץ מצויים בהידרדרות; בעוד לפני 100 שנה נדרש הפסימיסט המצוי לקרוא את יצירותיהם של אוסוואלד שפנגלר או ארנולד טוינבי – יצירות הגדושות בהפניות לספרות הקלאסית והמצריכות היכרות עם הקשרים תרבותיים נרחבים – היום הוא יסתפק בכתבות סנסציוניות על המשבר במערכת החינוך. גם הפסימיות היא לא מה שהייתה פעם.

5 Laurent Berlant, *Cruel Optimism* (Durham: Duke University Press, 2011)

6 Adam Tooze, "Welcome to the World of the Polycrisis," *Financial Times*, October 28, 2022

7 הנס מגנוס אנצנסברגר, "שתי הערות שוליים על סוף העולם," *זמנים רבעון להיסטוריה*, 68/69 (1999): 52-57.

אבחנות מסוג אחר, שהשלכותיהן מסוכנות יותר, מבקשות לתחום את משברי התקופה הנוכחית במגמה גאו־פוליטית גורפת: שקיעת המערב. ההיפותזה הזו, שגם היא נהנתה מפופולריות בשחרר המאה שעברה, מופיעה שוב בתקופתנו באין־ספור גרסאות וחביבה על פובליציסטים, פילוסופים פופולריים ופוליטיקאים פופוליסטים. נסיגת כוחה הגלובלי של ארצות הברית ועלייתן של סין ושל מעצמות אסייתיות אחרות הן הבסיס לאבחנה זו, אך חסידיה מזהים סימפטומים כמעט בכל היבט של המציאות: רכבות שאינן מגיעות בזמן, סטודנטים רגישים הנזקקים לאזהרות טריגר, שכונות מוכות פשע, צעירים שאינם מגלים עניין בסקס - כל תופעה כזאת מוצגת כהוכחה לחולשתו הפטאלית של המערב, שמבשרת לכאורה את עלייתה של סין, הכוח העתידי.

ההיפותזה של שקיעת המערב הייתה עשויה לספק הסבר כולל משכנע לרבים ממשברי התקופה; אלא שמבט רחב יותר יגלה שרבים מהחוליים שמזהים כאופייניים למערב מכים גם באותן מעצמות אסייתיות מאיימות, ובראשן סין. המשבר של השנים האחרונות הוכיח כי הצמיחה והתנופה הסיניות אינן בבחינת חוק טבע. יותר מכך: בסין מסתמן משבר דמוגרפי חמור, שמביא כבר היום לצמצום האוכלוסייה ולהזדקנותה המהירה. לאחרונה אף מתרבות הטענות שסין כבר עברה את נקודת השיא של כוחה.⁸

לפיכך יהיה נכון יותר לומר שהמשבר הנוכחי הוא משבר ציוויליזטורי, שאינו מוגבל למערב. אבל תיאור כזה מקשה עוד יותר לתחם את גבולותיו של המשבר ואת הגורמים לו. הירידה בשיעור הילודה, שנרשמת בחלקים גדולים של העולם, היא תופעה המעוררת מבוכה אינטלקטואלית גדולה במיוחד. מגמה זו הפכה זה כבר לחרדה העיקרית של הימין. בעוד המחנה הליברלי והשמאלי מבוהל מסכנת המשבר האקלימי, טוענים דוברי השמרנות והליברטריאניות כי הסכנה האמיתית טמונה בצמצום הילודה ובהזדקנות האוכלוסייה. הם משרטטים תמונה של עולם עתידי הדומה לזה המתואר בסרט הדיסטופי **הילדים של מחר** (2006). יצירה עגמומית זו, שכבר הפכה לקלאסיקה של סוגת הקולנוע הדיסטופי, מתארת את העולם לאחר שהוכה במגפת עקרות, שבהשפעתה תינוקות אינם נולדים עוד. זוהי ציוויליזציה מזדקנת המצויה בהתמוטטות לכדי כאוס. חזון אימים כזה תואר לאחרונה על ידי המיליארדר אילון מאסק, שמתריע מפני "התפוררות חברתית" עקב ירידה בשיעור הילודה. אזורים מסוימים במדינות כמו יפן ורוסיה הם דוגמה לתרחיש הקודר הזה: כפרים נטושים; עיירות שבהן נראים רק זקנים עם מטפלותיהם הסיעודיות; מחוזות חקלאיים שנכבשו מחדש על ידי היער והזאבים.

הקריסה בשיעורי הילודה, שהואצה בעקבות מגפת הקורונה, מבלבלת במיוחד מכיוון שהיא קורית כמעט בכל חלקי העולם, ובמגוון רחב של חברות ותרבויות. היא אומנם חמורה במיוחד במדינות מפותחות כמו איטליה, יפן וקוריאה, אבל מתרחשת גם באיראן ובסין. היא משותפת למדינות רווחה כמו שוודיה ולכלכלות אולטרה־קפיטליסטיות כמו סינגפור וטאיוואן, לקבוצות נוצריות, קונפוציאניות ומוסלמיות. תופעה זו פוסחת רק על מדינות מרוששות, בעיקר באפריקה שמדרום לסהרה, וכן על ישראל - שמצליחה להכות את הסטטיסטיקות ולהתבלט בבולמוס ילודה קיצוני. על כל פנים, עדיין לא נמצאה נוסחה כלכלית או פוליטית יעילה דיה כדי לבלום את צמצום הילודה. במאמר שפרסם בקיץ 2021 תיאר הסופר הצרפתי מישל וולבק את ירידת הילודה ותהליכים דומים כביטויים להתאבדות קולקטיבית: "לא, איננו עוסקים כאן ב'התאבדותה של צרפת' - אם להידרש לספרו של אריק זמור - אלא להתאבדות של המערב או למעשה התאבדות של המודרניות, כיוון שהיא

⁸ Roger McShane, "Has China Reached the Peak of its Powers?," *The Economist*, November 18, 2022

אינה פוסחת על הארצות האסייתיות." הוא מוסיף כי "מה שצרפתי באופן ספציפי ואותנטי הוא רק המודעות להתאבדות הזו."⁹ המבוכה נובעת גם מכך שהירידה בהתרבות קשורה לאותו מישור מתעתע של הממשות: המין. הנתונים מראים על ירידה עקבית בתדירות יחסי המין בארצות הברית, וגם בחלקים רבים אחרים של העולם. אנו מאומנים, במידה כזו או אחרת, להתמודד עם הפתולוגיות של המין ובזיקתו לאלימות; אנו נאבקים להרחיב את מגוון צורות המיניות הקובלות בחברה; אך קשה יותר להתמודד עם חוסר הרצון במין. נראה כי זהו אחד מאותם "חוליים חדשים של הנפש" שאפיינה הפסיכואנליטיקאית ז'וליה קריסטבה.¹⁰ לטענתה, הכלים הוותיקים של הפסיכואנליזה אינם כשירים להתמודד עם אותם פציינטים חדשים, שהסובייקטיביות שלהם עוצבה בעידן של תקשורת המונים וטרנספורמציה של המוסכמות המיניות.

וולבק תיאר זאת בשנינות סרדונית אופיינית בספרו האחרון **לחול**: "האימיניים הולכים ונהיים רבים, וכל הסקרים מעידים על כך, חודש אחר חודש נראה ששיעור האימיניים באוכלוסייה עולה."¹¹ התאורטיקן דומיניק פטמן טען כי עברנו כבר את *Peak libido* – מה שניתן לתרגם באופן חופשי כ"שיא תפוקת הליבידו"; בספרו הנושא שם זה פטמן קושר את גירעון התשוקה למשבר האקולוגי ולהרס העולם הטבעי.¹²

ועם זאת, יש הרואים בצמצום האוכלוסייה את התקווה היחידה לבלימת הקריסה האקלימית שמחוללת האנושות. אפשר למצוא נחמה בכך שמופעיו השונים של המשבר הנוכחי מגוונים כל כך, שהם מבטלים זה את זה. ואכן, בלימת הילודה אינה רק תהליך סטיכי, אלא אידאולוגיה אקולוגית, שהפכה בשנים האחרונות לרווחת יותר ויותר. באירופה יש תנועה מתגברת של זוגות שמעקרים את עצמם (למשל על ידי קשירת צינור הזרע של הגבר), כדי להיות כהגדרתם "child-free", וזאת מתוך הנחה שוויתור על ילדים הוא "המתנה הגדולה ביותר שניתן להעניק לכדור הארץ."¹³ הפילוסופית האמריקנית הפמיניסטית דונה הראווי מציבה במקום מרכזי את הפרויקט של הענקת משמעות לחיים ללא הולדה.¹⁴ היא מציעה לעשות זאת באמצעות קשרי שארות (kinship) החורגים מהורות ביולוגית – לא רק בצורת משפחות אלטרנטיביות עם בני אדם, אלא גם עם חיות ויצורים אחרים. לדבריה, "אפשר למתוח ולהרכיב מחדש את מושג השארות, מכיוון שכל היצורים בכדור הארץ הם שארי בשר במובן העמוק." סיסמתה היא "make kin, not babies" – עשו שארים, לא תינוקות.

9. Michel Houellebecq, "The Narcissistic Fall of France: Is the Country Really on the Brink of Civil War?," *UnHerd*, June 8, 2021

10. Julia Kristeva, *New Maladies of the Soul* (New York: Columbia University Press, 1995)

11. מישל וולבק. **לחול**, תרגום ניר רציקובסקי (תל אביב: בבל, 2022), 26.

12. Dominic Pettman, *Peak Libido: Sex, Ecology, and the Collapse of Desire* (Cambridge: Polity Press, 2020)

13. Amy Flemming, "Would You Give Up Having Children to Save the Planet? Meet the Couples Who Have," *The Guardian*, June 20, 2018

14. Donna Haraway, "Making Kin in The Chthulucene: Reproducing Multispecies Justice," in *Making Kin Not Population*, eds. Adelle 14 Clarke and Donna Haraway (Chicago: Prickly Paradigm Press)

.4

לתפיסתם של הוגים מהימין, המרכז והשמאל, הסימפטומים המגוונים של המשבר הנוכחי מצביעים לכאורה על מגמה סוציו-תרבותית גורפת: דקדנס. אבחנה זו עמדה במוקד הספר 'החברה הדקדנטית' מאת פובליציסט היניו יורק טיימס' רוס דותאט, שנכתב ערב מגפת הקורונה.¹⁵ דותאט, בעל הנטייה השמרנית-מתונה, תיאר שם את אמריקה כחברה הנתונה במצב של תשישות כללית. הכוונה אינה להדוניזם אסתטיציסטי נוסח שארל בודלר או אוסקר ויילד, אלא הסתיידות ולקפיאה על השמרים. דותאט אפיין ארבעה מרכיבים של מגמה זו: סטגנציה טכנולוגית וכלכלית; ירידה בפריזון; מוסדות לא אפקטיביים; וחזרתיות תרבותית. הנקודה האחרונה מתבטאת בכך שהתרבות העכשווית מבוססת בעיקרה על ציטוטים של יצירות מן העבר, מחוות כלפיהן ורימייקים שלהן.

דוברים פוטוריסטים של הפלג הליברטריאני-ימני בעמק הסיליקון אימצו גם הם את תזת הדקדנס, למשל המיליארדר פטר תיל. תיל, שהרוויח הון עתק ממיזמים טכנולוגיים כמו פייפאל ופייסבוק, טוען כעת שמה שמכונה "המהפכה הדיגיטלית" אינו אלא הסחת דעת בקנה מידה עצום, שמונעת מאיתנו להכיר בסטגנציה המהותית של החברה והטכנולוגיה בזמננו. אך באופן מעניין, טענת הסטגנציה מופיעה בגרסה אחרת גם אצל הוגים שמאליים, ביניהם האנתרופולוג האנרכיסט דיוויד גרייבר. ב-2012 טען גרייבר כי רמת ההתקדמות הטכנולוגית בתקופתנו זניחה למדי אם נשווה אותה לאופן שבו דומיינו שנות האלפיים באמצע המאה שעברה.¹⁶ לשיטתו נאדגיטים דיגיטליים כמו סמרטפונים אינם אלא הדמיה, שמכסה על ההתקדמות הממשית העלובה של הטכנולוגיה בעידן הקפיטליסטי. הוא הזכיר את סרטו של סטנלי קובריק **אודיסאה בחלל 2001** (1968), שגרם לצופיו להאמין שבתחילת האלף השלישי יתקיימו טיסות מסחריות לירח, משלחות לכוכב הלכת צדק ומחשבים עם אישיות. בפועל, כמעט 20 שנה אחרי 2001, אף אחת מפריצות הדרך האלה אינה קרובה להתרחש. האמצעים הטכנולוגיים העכשוויים מצליחים במקרה הטוב ליצור סימולציות שלהן. למעשה, הם לא עדיפים בהרבה על הציורים המפיעמים של הירונימוס בוש מהמאה ה-15.

אך האם אפשר להציע מנגנון שיוסביר את הסטגנציה? מה עומד בבסיס ההתרופפות? יש הרואים בכך תולדה של הקץ המתקרב של עידן דלקי המאובנים – אותו שיקוי פלאים שמניע את גלגלי המודרניות זה כ-200 שנה. בין שמאגרי הנפט יתכלו, ובין שניאלץ להפסיק להשתמש בהם, יהיה עלינו להסתגל לעולם שבו האנרגיה תהיה הרבה פחות זמינה.¹⁷ לחלופין, יש הפונים לקטגוריות מטפיזיות או מטא-פסיכולוגיות. גיודית באטלר נדרשת לדחף המוות הפרוידיאני ורואה בו מנגנון המפעם בליבתה של החברה הנאו-ליברלית.¹⁸ עלייתו של דונלד טראמפ, והתגובה הבלתי רציונלית של תומכיו כלפי מגפת הקורונה, חושפת לשיטתה את "דחף המוות שבלב המכונה הקפיטליסטית". גם הוגים אחרים בני זמננו נדרשים לדחף המוות, לאותו עיקרון ראשוני שמעבר לעיקרון העונג.¹⁹

15. Ross Douthat, *The Decadent Society: How We Became the Victims of Our Own Success* (New York: Simon & Schuster, 2020)

16. David Graeber, "Of Flying Cars and the Declining Rate of Profit," *The Baffler* 19 (2012)

17. ראו וריאציה על טענה זו: Dominic Boyer, "Death, Anxiety and Fossil Fuels," in *Anxiety Culture: The New Global State of Human Affairs*, eds. John Allegante, Ulrich Hoinkes, Michael Schapira and Karen Struve (Johns Hopkins University Press, n.d.) 1-15.

18. Verso Books, "On Covid-19, The Politics of Non-Violence, Necropolitics, and Social Inequality: An Interview with Judith Butler,"

You Tube Video, July 14, 2020, https://www.youtube.com/watch?v=6Bnj7H7M_Ek

19. ראו למשל: Byung-Chul Han, *Capitalism and the Death Drive*, trans. Daniel Steuer (Cambridge: Polity Press, 2021)

.5

אנו קרבים לטריטוריות שבהן צעדנו לא מכבר; שהרי דחף המוות כבר אינו רחוק ממושג האנטרופיה או מ"עיקרון האינרציה" כפי שהגדיר פרויד בחיבוריו המוקדמים.²⁰ ואכן, בשנים האחרונות הופיעו תאוריות חדשות של אנטרופיה, המציבות את המשבר הנוכחי על מושגים מתחום התרמודינמיקה.

היה זה קלוד לוי־סטרוס שהכניס מחדש את העיקרון האנטרופי למחשבת מדעי האדם. ספרו **במחוזות טרופיים נוגים** נחתם בהרהור מלנכולי בדבר המצב האנושי. העולם, הזכיר לוי־סטרוס, "התחיל את קיומו ללא האדם ויסיים אותו בלעדי." ²¹ מאמציו הכבירים של האדם להתנגד להידרדרות ההכרחית של העולם לכדי כאוס עקרים, ואף משיגים תוצאה הפוכה – האדם עצמו משול למכונה, אולי משוכללת יותר מיצורים אחרים, הפועלת במרץ רב להתפוררותה של המערכת הראשונית, ומחישא את מהלכו של החומר המאורגן היטב אל היעדר אנרגיה מתרחב והולך, שיום אחד יהיה מוחלט. מיום שהתחיל האדם לנשום ולאכול ועד לגילוי האש ולהמצאת המנגנונים האטומיים והתרמו־גרעיניים – למעט כאשר היה שקוע בתהליך התרבותו – לא עשה האדם דבר, אלא שקד בהתלהבות רבה על פירוקם של מיליארדי מבנים ביסודיות כה רבה, עד שאי אפשר יהיה לחברם אי פעם מחדש.

את הציוויליזציה כולה מתאר לוי־סטרוס כמנגנון מורכב להפליא לייצור אנטרופיה, כלומר רפיון מערכות. אך תיאור זה עשוי לעורר תמיהה, שהרי הציוויליזציה הטכנולוגית מתוארת לרוב דווקא כיצירת ארגון; ארגון מסדר גבוה אף יותר מזה של החיים האורגניים, עלייה של האבולוציה הביולוגית לסדר אחר.

הפילוסוף ברנרד סטיגלר, מהתאורטיקנים הבולטים של הטכנולוגיה, פיתח את קביעתו זו של לוי־סטרוס לכדי תאוריה נרחבת ושאפתנית. נקודת המוצא של סטיגלר פסימית פחות מזו של לוי־סטרוס. סטיגלר יוצא מההנחה שהאנטרופיה הכוללת אומנם גדלה בהכרח, אבל החיים כתהליך מתאפיינים באנטרופיה נגטיבית או נגנטרופיה (negentropy): משמע, הם מעכבים באופן מקומי את גידול האנטרופיה, גם אם לעולם אינם יכולים לבטל אותו. החיים הם מעקף (detour) המשהה את ההגעה למצב האנטרופי, גם אם בחשבון אחרון הוא מוביל לשם באופן בלתי נמנע.²² בעקבות כלכלנים ואנתרופולוגים במאה ה־20, הציע סטיגלר להרחיב את מושג הנגנטרופיה גם לכלכלה, בהיותה מדע המערכות האנטי־אנטרופיות המלאכותיות שחורגות מגבולותיו של אורגניזם בודד. הטכנולוגיה גורמת להאצה של תהליכי החיים, בכך שהיא מאפשרת דיפרנציאציה ואגירה של מידע במערכות אנאורגניות מורכבות, שמתפשטות על פני כוכב הלכת כולו.

ועם זאת, באופן טרני, אותה יכולת ליצור מערכות מאורגנות מביאה גם לגידול האנטרופיה. בנקודה זו קושרת התאוריה של סטיגלר בין גידול האנטרופיה ובין עידן האנתרופוקן – המונח השגור בפי האקולוגים לציון העידן הגיאולוגי הנוכחי, שנתון תחת הדומיננטיות של האדם בכדור הארץ. במשחק מלים שטבע, מחליף סטיגלר את השם אנתרופוקן ב"אָנטרופוקן" – עידן האנטרופיה, זה העומד בסימן תהליכים של דיסאינטגרציה כאוטית בקנה

20 ראו: Jessica Tran The, Jean-Philippe Ansermet and Pierre Magistretti, "From the Principle of Inertia to the Death Drive: The Influence of the Second Law of Thermodynamics on the Freudian Theory of the Psychical Apparatus," *Frontiers in Psychology* 11 (2020): 325.

21 קלוד לוי־סטרוס, **במחוזות טרופיים נוגים**, תרגום קולט בוטנר (1955; ירושלים: כרמל, 2015), 436.

22 Bernard Stiegler, *The Neganthropocene* (London: Open Humanity Press, 2018)

מידה עצום.²³ ברמה הפיזיקלית הפשוטה, מתאפיין עידן זה בהפיכתו של סדר לאנטרופיה – למשל בכך שבעלי חיים ועצים הופכים לפסולת פשוטה. כאשר פרה נטחנת והופכת להמבורגר, ברור שרמת האנטרופיה גוברת; כמות האינפורמציה האצורה בהמבורגר קטנה לאין שיעור מזו האצורה בפרה.

אך לפי סטיגלר, התהליך המואץ של גידול האנטרופיה מתרחש גם ברמות אונטולוגיות נוספות. התעשייה הגלובלית והסובייקטים שהיא יוצרת מחריבים גם את המגוון התרבותי ומחוללים הומוגניזציה של ההווה.²⁴ תהליכי יצירתו של האורגניזם הקולקטיבי, האקסו־סומטי (כלומר זה החורג מהגוף הבודד), מצויים בימינו בידיהם של מנגנונים קפיטליסטיים הרסניים וניהיליסטיים, הכפופים לחישובים קצרי טווח. השוק מקדם טכנולוגיות דיסרופטיביות – כאלה המחוללות שיבוש או נתק בניסיון האנושי. לפיכך הצו העליון של הקיום בעידן הזה הוא להמיר את האנטרופוקן, עידן הכאוס, בנגנטרופוקן – עידן הנגנטרופיה; לכוון כלכלה אנושית, טכנולוגית ואקולוגית שתבלום את התהליכים המואצים של הכאוס, ותנטרל את המערכות המפיצות רעש ומידע שקרי.

ועם זאת יש לזכור שנגנטרופיה היא תמיד מקומית. כמעט מרגע הופעתם של החיים הביולוגיים לפני מיליארדי שנים, הם מתבססים על דפנות ועל קרומים בררניים השומרים על הומיאוסטזיס בתוך חלל תחום, בעודם פולטים החוצה חום והפרשות. כפי שמציין התאורטיקן יאקוב וומברג, גידול במורכבות אבולוציונית – כלומר עלייה נגטרופית – כרוך במחיר: שימור הסדר נעשה בתוך עולמות פנימיים: תא, רחם, קן. תיאור כזה תקף באותה מידה לחללים מלאכותיים וטכנולוגיים. גם כאשר אנחנו מנקים ומסדרים את המטבח בבית, אנחנו יוצרים סדר מקומי ארעי על ידי הגדלה ניכרת של האנטרופיה הכללית – באמצעות חומרי ניקוי הרסניים, עבודה המכלה אנרגיה וצריכה של מוצרי ניקיון שתורמת מצידה להרס כוכב הלכת. תהליך כפול זה ניתן לתיאור בתור ההתרחשות הכללית ביותר המתחוללת בכדור הארץ בתקופתנו. אנו משתתפים בדומסטיקציה וארגון הולכים וגוברים של מרחבים תחומים – מדינת הלאום, הבית, המשפחה, הצלחת; המייצרת מצידה עגמות הולכות ומתגבהות של הריסות ופסולת בעולם שמסביב: מכרות נטושים, יערות כרותים, ערים חרבות.

האפקטיביות של התיאוריה של סטיגלר היא היכולת שלה לתאר מעין משבר אקולוגי קיומי, שחורג מעבר לתחום האקולוגיה במובנו המצומצם. אך האם, בחשבון אחרון, הוא מסייע לנו להבין את המשבר הנוכחי באופן החורג מתיאורים מקובלים יותר – למשל ניתוחים מרקסיסטיים בדבר ההרס שמחולל הקפיטליזם הגלובלי, או אפילו כתבות המזהירות מפני פייק ניוז? יתרה מכך: האם הוא נבדל באופן עקרוני מאותן תאוריות פסימיסטיות נוסח המאה ה־19? האם עולמנו פשוט מזדקן ומתבלה?

אם גדילת האנטרופיה היא תהליך קוסמי מתמיד, מה הופך את הרגע הנוכחי לאנטרופי יותר מתקופות קודמות בהיסטוריה? ואולי האנטרופוקן, במושגיו של סטיגלר, שרר לכל אורך ההיסטוריה, ומה שייחודי בזמננו הוא המודעות בדבר ההתפוררות של הכול? אולי לא היו כל חלומות המודרניות, אידאולוגיות הקדמה והאוטופיות של עולם המח, אלא הסחת דעת מן הבריחה התמידית של האנרגיה, מפריעתו התמידית של המידע? כמו הזרקת בוטוקס בפניו של העולם, שגם היא נכנעת מקץ שנים בודדות בפני מהלכו ההכרחי של חץ הזמן.

.ibid., 181 23

.ibid., 41 24